

EGY NEM IS HIÁBAVALÓ VITA MARGÓJÁRA

PÓR PÉTER

„Mint gondolatjel, vízszintes a tested...”

Tanulmányok József Attiláról

Szerk. Prágai Tamás

A Kortárs folyóirat és a Mindentudás Egyeteme

kiadása, Budapest, 2005.

227 old., 1420 Ft

CAPTATIO MALEVOLENTIAE

Gyanítanom kell, hogy a *BUKSZ* szerkesztőségének megtisztelő felkérése nemcsak vélt kompetenciámnak, hanem extraterritoriális helyzetemnek is szól, sőt esetleg annak elsősorban. A magyar irodalomtörténeti gondolkodás (a kriticizmus) és ezen belül elsősorban a XX. századi magyar líra történetének a kutatása, mint annyiszor, megint két táborra szakadt, amelyek az utóbbi időben József Attila életművében találták meg csatáik kiváltságos témáját. Persze ha kapásból felidézem, hogy 1960 körül költők két csoportja Petőfi, illetve József Attila nevét lobogtatva támadt nagy dühvel egymásra;¹ hogy valamivel később rendkívül tájékozott poéták és elhivatott tudósok nagyjából közös érvrendszerrel akként bizonyították József Attila nagyságát, hogy „meghaladta” például Kassákot és Lorcát, mivel az avantgárd megindokolható, ámde mégiscsak tévelygő elképzelései után, hála marxista világnézetének, „szintézist” alkotott (ez az irodalmilag minden értelem nélkül való terminus hosszú ideig maradt érvényben); vagy hogy még 1980 körül is Gyertyán Ervinnek ugyancsak keservesen kellett Révai József kísértő szellemével szemben bizonygatnia, hogy József Attila nem azért nem lett, illetve nem maradt az öntudatos proletáriátus Petőfije, mert barátai, szerelmei, támogatói, akik alapjában mind zavaros fejűek vagy egyszerűen a Horthy-rendszer megátalkodott hívei voltak, fatálisan félrevitték² – ismétlem, ha ezt felidézem, meg kell állapítanom, hogy a világ egy-egy részletében néha mégis a jobb felé halad. A mostani vita mindenképpen egy reális elemekből reális kategóriákkal kialakított, konszenzuális József Attila-képre épül, és a központi témája: tudniillik, hogy mi József Attila szavainak a líratörténeti, illetve ontologikus értéke, szintén reális és tulajdonképpen szintén konszenzuális. Ezen belül viszont a küzdő felek időnként ugyancsak kemény retorikával fogalmaznak. Hogy két mélyütést idézzek (ne téveszen meg senkit a fogalmazás akribiája – a szerzők

mélyütésnek szánták, és az is): „Jól megfigyelhető az egész József Attila-szakirodalomban, hogy utóbb még azok a versértelmezések is egy pszichogenetikus folyamat alkotta szubjektum »vallomásának« a rekonstrukciójára törekedtek, amelyek módszertanilag már nem osztották szerző és lírai szubjektum azonosságát.”³ Mire a többé-kevésbé direkt válasz: „De nem hiszem, hogy bármely műalkotás vagy életmű jelenlétét csak úgy ismertethető el egy nagyobb közösgel, ha sikerül (részben) áthelyeznünk a költészet-történeti fejlődéssor egy újabb (napjainkban érvényesnek vélt) szakaszába.”⁴ Csak a feszültség mértékét érzékeltetendő emlitem, hogy néha olyan érvek is leíratnak, amelyeket a szerzők más összefüggésben aligha hoznának elő. Kérdéses például, fel lehet-e róni, ha egy filológus egy vers datálásakor más, egybehangzó adatok mellett a szöveg (állítólag nem létező, illetve irreleváns) közvetlen referenciáját is figyelem-

1 ■ 1960 körül a népiesek és az urbánusok egy-egy csoportja „Petőfi nem alksuzik”, illetve „József Attila sem alksuzik” jelzővel csatázott egymással az *Élet és Irodalom* hasábjain.

2 ■ Gyertyán Ervin: Marx, Freud, József Attila. Két új József Attila-könyv tanulságai. In: Szabolcsi Miklós – Erdődy Edit (szerk.): *József Attila útjain*. Kossuth, Bp., 1980. 81–132. old.

3 ■ Kulcsár Szabó Ernő: „Szétterült ütem hálójá”. Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében. In: Kabdebó Lóránt et al. (szerk.): *Tanulmányok József Attiláról*. Anonymus, Bp., 2001. 16. old.

4 ■ Veres András: A József Attila-kutatás dilemmái. *Kortárs*, 49 (2005), 4. szám, 14. old.

5 ■ Kulcsár Szabó: *i. m.* 17. old.

6 ■ *Uo.* 24. old.

7 ■ Tverdota György „mindig fölfeslik valahol”. *Vita József Attilának a magyar líra történetében elfoglalt helyéről* c. írásában a jelen kötetben (41. old.).

8 ■ Tverdota György: A József Attila-kutatás dilemmái. Egy tanulmánykötet ürügyén. In: Uő – Veres András (szerk.): *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*. Balassi, Bp., 2003. 208. old.

9 ■ Így Bergson és Croce vagy a másodhegedűsök sorából Pauler Ákos, akiknek a jelentékeny hatását Tverdota bizonyította be, vagy például Wilhelm Reich, akinek jelenlétét az életműben N. Horváth Béla fedezte fel. Az előbbiről lásd a prózai írások újabb kiadásához írt, egész könyvnyi kísérőszövegét: *József Attila. Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Magyarázatok*. Osiris, Bp., 1995.; az utóbbiról: Marxtól Reichig. József Attila emberképe 1932-ben. In: uő: *Egyéniség és valóság. József Attiláról*. Nap, Bp., 2006. 126–140. old. Ezt a tanulmányát publikálta a mostani kötetben is (85–99. old.).

10 ■ József Attila verseit a következő kiadás alapján idézem: *József Attila Összes Versei*. Kritikai kiadás, 1–2. Közzéteszt Stoll Béla, Akadémiai, Bp., 1984. A versek lelőhelyét a szövegben jelzem.

11 ■ Ennek a szemléletnek volt legerősebb példája a már idézett Szabolcsi–Erdődy tanulmánykötet (*József Attila útjain*).

12 ■ Hankiss Elemér: József Attila komplex képei. *Kritika*, 1966. 10. szám, 11–22. old.; Németh G. Béla: *7 kísérlet. A kései József Attiláról*. Tankönyvkiadó, Bp., 1982.

be veszi, és ennek alapján az esztendő őszi hónapjaira teszi (*per analogiam*: a német filológia nem szégyelli Hölderlin *Hälfte des Lebens* című versének szférikus metafizikáját a cím, illetve a Dante óta ismert életkorképzet alapján a költő 35. évére tenni);⁵ csak az új hierarchia feltétlen erőltetésével tudom magyarázni, ha egy elemzés az *Eszméletet* részint többek között Pound verseinek, részint meg Kosztolányi *Halotti beszédének* a közepében látja (holott legfeljebb a modernitáson belüli tökéletes különbözőség példaként lehetne együtt idézni őket);⁶ de ugyanígy kérdéses, fel lehet-e róni, ha egy irodalmár egy korszakváltozást a „paradigmaváltozás” (állítólag csak kuhni szigorral alkalmazható) fogalmával ír le (holott már Kuhnnál metaforikus, lévén hogy a szellemtudományokban teljes izomorfiát legfeljebb a nyelvészetben lehet felfedezni);⁷ és az is meglepő javaslat, hogy egy avantgárd verset, a szemiotikai értelmezést elutasítandó, alapjában valamiféle kávéházi életképnek kellene olvasnunk (különösen annak a tollából, aki mindenképpen érdekes elemzéssorozat-könyvét utóbb még a *Harmatocska* egészen különleges magyarázatával egészítette ki).⁸

Ennyit jelzéként a vita hevéről. Valóban bizonyos távolságból, tehát az elvi álláspontok esetleges helyi érdekétől függetlenül és mindenestre bárminő közvetlen hátrány vagy éppen megtorlás kockázata nélkül fogalmazhatok (mert az összecsapás hevében még ilyen fenyegetések is elhangzottak volna, noha szívesen remélem, hogy ez nem igaz). Akárhogy legyen is, semmi esetre sem feladatom, hogy valamiféle tájékozottság vagy éppen bölcsesség magasából megítéljem, esetleg itt-ott kijavítsam az egyes tanulmányokat, és aztán igazságot hirdessek; egyszerűen megkísérlem az állandó, esetleg konfliktuózus, de olykor mégiscsak konvergáló kérdésfeltevéseket és megállapításokat bemutatni. Igen valószínű, hogy ekként mind a két tábor haragját kiváltom – mégis azt hiszem, hogy így érvényesíthetem kívülálló helyzetem egyetlen előnyét. Szükséges azonban, hogy előljáróban a legnagyobb hátrányát is kinyilvánítsam. Egy feltétlenül érdekes, de természetesen korlátozott terjedelmű és természetesen elegyes tartalmú kötet (illetve egynapos ülészak) ismertetésére kaptam megbízást, ezt tágan fogom értelmezni, és sok más, József Attilával foglalkozó könyvet és tanulmányt is bevonok. A vonatkozó irodalmat azonban mégis töredékesen és esetlegesen ismerem csak – és leginkább azoktól kérek elnézést, akik már hamarabb és jobban elmondták, amit én a magam felismerésének vélek.

Mindenestre a fenti megszorítás tudatában is jelzem, hogy ezt a kötetet jelentékeny mértékben a vita uralja (amennyiben legalább négy nagy súlyú tanulmánya ezt, némelyik közülük csak ezt taglalja), ami véleményem szerint nem jellemző a József Attila-kutatás általános helyzetére, melynek eredményeit, például a költő ideológiai forrásaitól kezdve (ahol is sok olyan nevet kellett tudomásul vennünk, akikre nem gondoltunk volna) a világrépe megértéséig legna-

gyobb részben azok az elemzések dolgozták és dolgozzák ki, amelyek vagy nem is ismerhették, vagy elutasítják az új elmélet kategóriáit.⁹ A másik oldalon Kulcsár Szabó Ernő tanulmányok sorozatában írta le egyre pontosabban azt az általános líratörténeti fejlődést, amelybe József Attila életművét belehelyezi, magát az életművet azonban kevésbé tárgyalja, és többnyire csak példaként idézi; az iskolája viszont eddig csak részlettanulmányokat írt (de szó se róla, hogy mind csak doktriner applikáció volna, lesz alkalmam eredeti fejtegetéseket idézni). Talán jó, ha hozzáfűzöm: engem az ismereteim feltétlenül az első csoportba helyeznek; de sokkalta élesebben érzékelem az egyre teljesebb és egyre finomabb bemutatás rendszereinek és módszereinek mindenkori kifáradását, semhogy ne venném komolyan egy idegen megközelítés kihívását.

A KONFLIKTUS

Térjünk vissza még egy pillantásra az előzményekhez. A költőről szóló tanulmányokat valóban hosszú ideig ideologikus ferdítések és számságok uralták, majd ezeket inkább korrigálva, mint megcáfolva, egyre több valóságos tény és kérdés is leíratott. Így alakult ki végtére is József Attila új portréja: a költőt, miután ráeszmélt az osztályigazságra, mindvégig az vezérelte, és ezért legsötétebb pillanataiban sem felejtette el a végső perspektíva ígérését („Most mint lopott fát, vizlek titeket”, sőt: „s azt suttogom: igen, igen” [*Kirakják a fát; Nem! Nem!...*], II. köt. 320., 477. old.);¹⁰ mindemellett meghasonlásai, másfelé kereső útjai és persze életének tragédiája mégsem csupán ilyen-amolyan okból adódott tévelygésének a szimptomái, hanem autonóm figyelmet érdemelnek.¹¹

Ezt az egyébként egyáltalán nem tartalmatlan konszenzust törték meg először Hankiss Elemér, majd Németh G. Béla tanulmányai. Az előbbieket azt demonstrálták, hogy József Attila semmi esetre sem a racionálisan megértett (vagy legalábbis megérthető, vagyis megértendő) világ átvilágított kompozícióinak végső eszménye jegyében alkotta a képeit, hanem az oszcilláció, a feloldhatatlan komplexitás a lényegük (amiként jelentős teóriák ekként jellemzik a költészet és különösen a modern költészet egészét); az utóbbiakban pedig Németh G. Béla félreérthetetlenül a konszenzus radikális érvénytelenítésére törekedett, amennyiben József Attila nagyságában, elsősorban a kései versekben, amelyeket viszont a legfontosabaknak tekint, a lét modern metafizikájának költői megfogalmazását ismerte fel.¹² Mára többnyire e hajdani tanulmányok érvelésének szembeszökő (mondhatni: másképp ideologikus) túlzásait szokták emlegetni, elsősorban azt, hogy Németh G. Béla a felfedezés lázában fejezetnyi Heideggeret olvas bele a költő esetleg egyetlen szintagmájába. Ennek ellenére bizonyos, hogy ezek a tanulmányok valóban más szintre és más kategóriák közé (igen: más paradigmába) he-

lyezték a József Attila-életmű olvasását, és nem ok nélkül hivatkoztak még azok is rá, akik egész más-képp, például a pszichoanalízis felől közelítették meg.¹³

Úgy látszik, hogy ez a kötet a most már bekövetkezett újabb fordulatot jelzi. Más-más meg gondolásból (s éppen ez a konfliktusuk tárgya), de mind a két tábor elejtette az életmű ideologikus meghatározottságának és még inkább bármilyen egyetlen ideológiához köthető meghatározottságának az alaptételét. Negatív formulában összefoglalva, az egyik tábor annyiféle ideológiát rekonstruál a költő különféle korszakaiban, sőt néha egymással parallel alkotásokban (a legerősebb feltételezés szerint: az *Eszmélet* 12 versének végül mégiscsak közös cím alá rendezett kompozíciójában),¹⁴ hogy azzal eleve lefokozza, esetlegessé teszi alkotói érvényüket; míg a másik tábor szerint a „posztmodern” lírai teremtés (márpedig József Attila oda tartozik) eleve bármiféle ideologikus ihletettségen, (beleértve a szuverén Én előzetes tételvezését) kívül valósítja meg önmagát, éppen ez különbözteti meg a „modernség” közvetlenül megelőző korszakától. Pozitív fogalmakban sematizálva: az életmű újabb olvasata egyik oldalon a szöveg narratív és referenciális értékének állításából, a másik oldalon pedig ezeknek az expressis verbis tagadásaként, a szöveg diskurzív és (dekonstruktív) poétikai irányultságából indul ki. Mindez talán skolasztikusnak hangzik, de hát annak idején a skolasztika vitáin is heréket szakítottak ki és máglyák égtek – és ha (még egyszer mondom, mert én ezt üdvösnek tartom) tágabb is a konszenzuális alapfeltételezés közöttük, mint amit a résztvevők feltételezni szeretnének, elvi ellentéteket érintenek, és végül sok lényeges tekintetben ellentétes értelmezésekre jutnak.

ÉLETRAJZ

A mindennapokban megismert ember és a versek kapcsolatáról medítálva Ignotus Pál leírta, ahogy ő maga nevezi, egy *meghökkenett* mondatot: „Részben ezzel hőkentett meg. [...] Az ember nem nagyon látta az átmenetet.”¹⁵ Valóban, József Attila életműve ezt a (*nota bene*: már régóta inaktuálisnak vélt) kérdésfeltevést olyan speciálisan fogalmaztatja meg, hogy a mostani, elméletileg felette *up-to-date* vitáknak is az egyik kiindulópontja. Ismeretes a versek keletkezésének néhány extrém példája: a *Mama* (II. köt., 223. old.), amit az anyja emléke elleni, őrvongó gyűlöletkitörés visszajaként írt meg,¹⁶ a *Ha a hold süt...* (uo. 279. old.), amit maga a költő (talán csak azért, hogy megcsúfolja a szférikus magyarázatokat) valamilyen anyagcserezavarára vezetett vissza,¹⁷ vagy a *Költőnk és Kora*, amelyik – benne a mindkét verzióban ugyan-csak bizarr önmeghatározással: „szabály szerint költi kényem”, illetve: „K betűkkel szól keményen” (uo. 409–411. old.) – közvetlen felszólításra íródott, és egy ideig épp azt tematizálja, hogy semmi témája, mig nem ezt a „semmi” tematizálásába viszi át.¹⁸ (Ha

valaki ebben a leírásban diletizáló heideggerianizmust ismer fel, nem téveszti el a szándékmat – mert én ezen a szinten vélem reálisnak Heidegger esetleges hatását.) Soha negatívabb, ámde ily módon soha erősebb korrelációt az élet (József Attila inkább azt mondaná: a „világ”) és a mű (József Attila inkább úgy mondaná: az „ihlet”) között – nem tartom kizártnak, hogy számára láthatóan fontos és néha enigmatikus fejtegetéseiben arról, hogy „az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása”,¹⁹ ezt az ugyancsak extrém negatív korrelációt kívánta fogalmilag megragadni és általános érvényűvé tenni. Ugyanennek a tervezett tanulmányának korábbi bekezdéseiben kategorikusan elutasította az „élmény” magyarázó értékét, méghozzá nagyon figyelemre méltóan a tárgyi-objektális műeszmény nevében, mondván, hogy a „patkó[t]” se lehet a „kovács” „élményéből” megérteni.²⁰ Bizonyos, hogy mára senki sem próbálja valamelyik vers vagy verscsoportját uralkodóan élettrajzi motívumokból vagy éppen „élmény(ek)ből” magyarázni. „Ideologikus költő volt”, írja N. Horváth Béla,²¹ Farkas János László pedig, azt hiszem, nem csak a tanulmányokra gondol, amikor, még erősebb szintagmával, „a logikai formák preegzisztenciájáról”²² ír. Ennek szellemében Tverdota például a *Munkások* elemzésében nem is említi sem a pártot, sem a tüntetéseket, viszont idézi Marxot, és elhelyezi a művet a kollektivistá magyar lí-

13 ■ Így visszatérően a joggal híressé vált kötet szerzői: Bókay Antal et al.: *„Köztetek letterem én bolond...”* Magvető, Bp., 1982.

14 ■ Tverdota György: *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Gondolat, Bp., 2004. Azóta egy vita is lezajlott a könyvről Bíró Béla, Kálmán C. György, Bevezky Gábor és Veres András hozzászólásaival (*Literatura*, 2006. 1. szám, 97–133. old.).

15 ■ Idézi Valachi Anna: *„Amit szívedbe rejtessz...”* József Attila éji és földi szerelmei. Noran, Bp., 2006. 394. old.

16 ■ Szántó Judit: *Napló és visszaemlékezés*. Argumentum, Bp., 1997. 98. old.

17 ■ Németh Andor: *Emlékiratok*. In: Uő: *A szélén behajtvá*. Magvető, Bp., 1973. 679. old.

18 ■ A vers keletkezését és értelmezését lásd: Tverdota György: *Határolt végtelenség. József Attila-versek elemzése*. Osiris, Bp., 2005. 357–393. old.

19 ■ József Attila: *Ihlet és nemzet*. In: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*. Közzéteszi Horváth Iván et al. Osiris, Bp., 1995. 91. old.

20 ■ Uo. 32. és 50. old.

21 ■ N. Horváth: *i. m.* 111. old.

22 ■ Farkas János László: *Testet öltött érv. A logosz keresése József Attila költészetében*. In: Tverdota–Veres: *i. m.* 35. old.

23 ■ Tverdota: *Határolt*, 7–18. old.

24 ■ Bókay Antal: *József Attila poétikái*. Gondolat, Bp., 2004. 152. old.

25 ■ Bókay Antal: *„Batu khán pesti rokona”*. A self poézise József Attila költészetében. (145–169. old.)

26 ■ Valachi: *i. m.*

27 ■ Tverdota: *12 vers*, 47. skk. old.

28 ■ 1927. március 5., József Jolánnak. In: *József Attila válogatott levelezése*. S. a. r., jegyz. Fehér Erzsébet. Akadémiai, Bp., 140. old.; Sárközy Péter: *„Kiterítenek ügyis”*. *József Attila kései költészete*. Argumentum, Bp., 2001. 2. 124. old.

29 ■ Charles Baudelaire: *Oeuvres complètes*. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1976. 2. köt., 620. és 716. old.

30 ■ 1925. április 25., József Jolánnak. In: *József Attila levelezése*, 155. old.

31 ■ Lásd Németh Andor kritikáját a *Nincsen apám, se anyám* kötetéről. In: Bókay László – Tverdota György (szerk.): *Kortársak József Attiláról*. Akadémiai, Bp., 1987. 1. köt., 133. old.

rai hagyományban.²³ Vagy egy tágabb dimenziójú példát említve: Bókay Antal a kifejezés négy alapformájának sorozatában írja le az életművet, pontosabban az életet és a művet, amennyiben „a költő átélte formaképzete”²⁴ konstituálta (néha akár a számok vagy a nevek akaratlagos vagy éppen archaikus rendszerében) a költői Ént, illetve költői „szelfet” (ami lakonikusan az önmagát semmi esetre sem csak deskriptíven állító, hanem performatíve szüntelenül problematizáló és esetleg önmagát megszüntető költői Ént jelenti); a mostani tanulmánykötetben egyébként kiváltságos érzékenységgel ennek egyik részvetületét dolgozza ki, azt, hogyan rajzolódik ki (a szó szoros értelmében rajzosan is) ez a törekvés már a pálya legkezdetén.²⁵ Említék még egy utolsó, különösen tanulságos példát. Nemrég megjelent könyvében Valachi Anna kronológiailag követi végig az életet és a művet, és megrendítő összképet rajzol. Szó sincs róla azonban, hogy a biográfia tényeire alapozná a bemutatást: hanem joggal vagy nem, de attól az első pillanattól kezdve, amikor József Attila az anyját megpillantotta, addig, amíg nem tudott a hívásának ellenállni (ahogy a versekben utána olvassa: „látom a szemem: rám nézel vele” – így a csecsemőről; „Majd eljön értem a halott” – így az öngyilkosságra készülő férfiről [*Magány, Majd*, uo. 326. és 399. old.]) a pszichoanalízis, ha úgy tetszik, logikái „preegzisztenciájának” elvére építi.²⁶

Igyekezünk most aránylag hamar félretenni a rögtön felmerülő kettős kérdést, mennyire verifikálhatók és mennyire egyeztethetők össze egymással a különféle gondolati modellek, amelyek alkotását befolyásolták. Állapítsunk meg annyit, hogy ez a kapcsolat a költészetben általában is legtöbbször föltetteles vagy akaratlagos, kapásból egy példa: egyes verseiben Reviczky is, Rilke is bizonyíthatóan Schopenhauer tételeire reflektál, de következik-e ebből, hogy a *Nirvána* című versnek és a *Nyolcadik Elégianak* bármi köze lenne egymáshoz?! Még élesebb példa, mivelhogy egy korszakon belül ennél különbözőbb költőket nehéz lenne egymás mellé helyezni: Komjáthy, Hofmannsthal és Apollinaire írt egyaránt közvetlen Nietzsche-idézetekre verseket. József Attilánál pedig (Ignotus *meghökken* észrevételét megerősítve) ez a kapcsolat különösen bonyolult. Például Tverdota cáfolhatatlanul bizonyította, hogy az *Eszmélet* enigmatikus formulája az időről Bergson-olvasmányra megy vissza²⁷ – de a világidő képletét bajosan lehetne kevésbé Bergson szellemében megfogalmazni; míg ugyancsak Tverdota megalapozottan kételkedik abban, hogy József Attila látta-e valaha Heidegger alapművét (és Veres még több joggal utasítja el, hogy nyakra-főre idézzenek Heidegger alaposan eltérő korszakaiból); ámde mégis túl sok koherens szöveg hely utal arra, hogy József Attila fokozott érdeklődéssel vett tudomást a semmi modern metafizikájáról. A két példához pedig még azt is hozzá kell fűzni, hogy miként mára tudjuk, szokatlanul sok és sokféle elméletet, esetleg csak sokadrangú közvetítőket követett.

Ekként viszont a látszólag pontosan identifikálható teoretikus források is felette kérdéseseknek bizonyulhatnak. Emlékeztetek rá, hogy a bűn fogalmát, amely az utolsó korszakában mérhetetlen jelentőséget kapott, nem kevesebb, mint négy gondolati rendszerre vezették vissza: a Bibliára (Benezy Zsuzsa), Heideggerre (Németh G. Béla), Freudra (Valachi Anna) és Kafkára (Rába György) – a sor félreérthetetlenül tanúsítja, hogy másképp kell még a gondolati hatások kérdését is feltenni.

Sárközy Péter figyelt fel rá, milyen gyakran használja József Attila az *alkotni* ige jelentésmezéjét életrajzi vonatkozásban („Francia levelezési-szerelmeimet kénytelen voltam a női nemmel szemben család módon megkonstruálni” – így egy hetyke ifjúkori magánlevelében,²⁸ „próbállak összeállítani téged” – így már közel a halálhoz, az anya reménytelen megidézésében [*Kései sirató*, uo. 275. old.]). A mostani viták perspektívájában ezt rögtön még azzal is kiegészíteném, hogy ezt a jelentésmezőt aktív és negatív alakban tudomásom szerint soha le nem írta, a lét és önnön léte végső negatív alakzataihoz mindig a „világ” rontásának ígéit rendelte hozzá („Ha beomlanak a bányát / vázázó oszlopok”, „Bánat szedi szét eszemet”, sőt: „Bolondot játszottak velem”, határesetben: „Széthull a testem”, és szignifikánsnak látom, hogy a Babitsot engesztelő versében, ahol nem térhetett ki egy romboló formula elől: „Botot faragtál [...] és rádhúztam vele”, utána beiktatott egy logikailag semmi esetre sem kényszerű passzust a „világ” pusztító alapformájáról [*Alkalmi vers; Talán eltűnök hirtelen; Ime, hát megleltem hazámat; Majd; Magad emészto*, uo. 515., 417., 419., 399. és 189. old.]). Kontrasztálással emlékeztetek rá, hogy már Baudelaire-nél is előfordul az *alkotás* jelentésmezéje aktív és negatív értelemben („a képzelet szétbontja az egész teremest”, „a divat [...] fenséges deformáció”)²⁹ – most Rimbaud-ról, Rilkeről, Apollinaire-ről, Eliotról nem szólva, tőlük tucatszám lehet idézni akár egyes szám első személyben is. Azt hihetnénk, hogy ennél egyértelműbben nem is lehet a költői *alkotás* eszményét magasra helyezni és kitágítani. Igazán jellegzetessé azonban éppen azért válik, mert József Attila nagyon sokértelműen alkalmazta: körülbelül tizenöt évet átfigó életműve során közismerten ugyancsak különféle ideológiákat vagy éppen „törvényt” követett (de hiszen hat héttel a francia szerelmek *konstruálásáról* szóló levél után leírta: „törvény ellen törvénnyel harcolj”),³⁰ és még az is előfordult, hogy verseinek elhatározó kijelentéseiben ellentétes tartalmakat variált; Németh Andor (leírhatom-e megint, noha nem övé a szó: feltehetően nem is *meghökkenés* nélkül) már 1929-ben „mélységes indifferentizmust”³¹ emleget, és az utolsó töredékek egyikének kulcsszava a „közöny” (*Nappal mint földet*, uo. 450. old.). Mintha a költői *alkotás* egy olyan értelmezéséből írta volna műveit, amelyben az *alkotás* ténye megőrzi végső értékét, de ezen belül a szokásos jelentések akár érdektelenek is lehetnek. Egy fiatalkori levelében ez úgy

hangzott: „és az, hogy valaki elvágja a torkát vagy szippant egyet a cigarettából – egészen mindegy [...] egyformán, *egyenértékűen* az.”³² A legutolsó versben pedig úgy: „Szép a tavasz és szép a nyár is” (*Íme, hát meggletem hazámat*, uo. 420. old.); és akkor már kivédhetetlenül *logikus* („A líra: logika”, uo. 470. old.), hogy a költő számára, aki önmagát azért szólítja meg, hogy önmaga kreatúra-elvesztését megalkossa, „*egyenértékű*”, *megveti-e* vagy *nem veti meg* „az emberiséget” (a *Tudod, hogy nincs bocsánat* verziói szerint uo. 403. old.) – az *alkotás* elvesztésével ő mindenképpen elveszett.

Ezt követve úgy fogalmazódik meg a kérdés, van-e és milyen „átmenet” a *megalkotott* élet és a *megalkotott* mű között. Itt természetesen mindenekelőtt a keletkezéstörténet motívumaira kell gondolnunk, de éppen ezeknek a jelentése körül artikulálódnak először a szembenálló felfogások. Azt persze, legalábbis elvileg, ma már mindenki tudja, hogy ez a jelentés az elemzés célzata szerint is változik (lásd például a fentebb említett textológiai megfontolást, és – egészen másképp – a pszichoanalitikus értelmezést), továbbá azt is, hogy a megalkotott szövegek és a biografikus tények összefüggését még az úgynevezett naiv költőknél is csak látszólag lehet és érdemes közvetlen megfelelésben látni. De hát azok is, akik egyszerűen nem hajlandók elfelejteni az „élettényeket” (Veres), számon tartják, hogy esetenként egyáltalán nem egyforma az értékük. Hogy a legvilágosabb példát hozzam: valóságos mindentudása magasából Tverdota joggal írt egy másik vitakötetben vitriolos paródiát az értelmező helyzetéről, aki mindenáron el akarja törölni, amit mindenki és ő is tud³³ – de azért, amikor a *Holt vidék* című verset interpretálja (hogy a „paraszters-panaszvers” egységét láttassa benne), ő is elvevte érdektelennek mondja, hogy pontosan milyen táj látványa indíthatta el a megírását.³⁴ Közbevetőleg megjegyzem, hogy én a költő alkoholizmusának vagy anti-alkoholizmusának a taglalását is feleslegesnek tartom annak értelmezéséhez, mit jelentenek az *Ars poetica* neves sorai a „mai kocsmá[ról]” és a „világ” *behörpintéséről*. Tulajdonképpen megszorításokkal Tverdota is; úgyhogy ezt az apró kisiklást csak azért jegyzem meg, mert a lehetséges korrekciót érdekesnek vélem: én e sorban és az előzményeiben Apollinaire *Vendémiaire*-jének dionüsiánus kulcsképzetére ismerem rá – „Et je boirai encore s’il me plaît l’univers”, (nyersfordításban: „és ha úgy tetszik nekem, megiszom a világmindenséget”), akit is a költő bizonyosan olvasott Párizsban (a Tverdota által idézett párhuzamos szöveghelyek mind 1928-ból származnak), és nagyon valószínűleg olvasott az utolsó évben.³⁵

Maguk az elemzések, üdvös módon, nem döntik el az elvi dilemmát. Tverdota elemzéssorozatának számos darabja magyarázó értékkel vesz figyelembe életrajzi és keletkezéstörténeti tényeket; míg Kulcsár-Szabó Zoltán a *Magány* és a *Gyermekké tettél* című versekről írt (számomra feltétlenül meggyőzően ható) elemzésében³⁶ eltökélten tudomást se vesz a szö-

vegek szokatlanul nagy pszichológiai-pszichoanalitikai előterhéről, hogy, lakonikusan összefoglalva, a tekintetekben mintegy körkörösén megteremtett és kiüresített Én-világ megalkotását ismerje fel bennük. Nem taglalatom, hogy a vitában valóban a különféle elemzések lényeges és gyenge pontjait találják-e el az ellenfelek. Arra viszont emlékeztetek, hogy annak a versnek – legyen: 12 versnek; vagy legyen: szövegnek; vagy legyen akár: nyelvi szövedéknek; tehát az *Eszméletnek* – az értelmezésében, ahol a különböző

32 ■ 1926. augusztus 2., József Jolánnak. In: *József Attila levelezése*, 109. old.

33 ■ Tverdota György: Barkochba. In: Kabdebó (szerk.): *Tanulmányok*, 58–63. old.

34 ■ Tverdota: *Határolt*, 22., 34–36. old.

35 ■ *Uo.* 278. old. Az Apollinaire-ismeret tanúsító levelek: 1927. március 5., József Jolánnak, 1937. december 3., Cserépfalvi Imrének. In: *József Attila levelezése*, 139. és 384. old. A sor Vas István fordításában: „Es az egész világ majd énbélem folyik”, Guillaume Apollinaire: *Válogatott versek*. Magvető, Bp., 1958. 203. old.

36 ■ Kulcsár-Szabó Zoltán: *Magány és énhány József Attilánál*. (117–144. old.)

37 ■ A filológiai tisztesség kedvéért (de a kedvem ellenére) mégis közlöm a négy idézet adatait, sorrendben: Veres András: „Ami van, széthull darabokra”. Az *Eszmélet* és a ciklus-elv. *Kortárs*, 2006. 1. szám, 126. old.; Kulcsár Szabó Ernő: *Költészet és dialógus*. A lírai művek befogadásának kérdéséhez. In: *uó: A megértés alakzatai*. Csokonai, Debrecen, 1998. 40. old.; Tverdota: *Tizenkét vers*, 156. old.; Odorics Ferenc: *Az Eszmélet újraolvasása*. In: Kabdebó: *Tanulmányok*, 176. old.

38 ■ Kappanyos András: *Eszek*. In: Kabdebó: *Tanulmányok*, 242. old.

39 ■ N. Horváth: *Marxtól*, 130–131. old.

40 ■ Sárközy Péter: „*Kiterítenek úgyis*”. A többiek közül, lásd pl. Beney Zsuzsa tanulmányát: *A két anya*. In: *uó: A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről*. Argumentum, Bp., 1999. 15–46. old. Továbbá lásd a vitát az „Az a szép, régi asszony” c. vers értelmezéséről, ugyancsak Sárközy közli a bibliográfiát: 182–183. old.

41 ■ Szőke György: „*Úr a lelkem*”. *A kései József Attila*. Párbeszéd, Bp., 1992. 68–72. old.

42 ■ Beney Zsuzsa: *József Attila „személyessége”*. In: Kabdebó: *Tanulmányok*, 12. old.

43 ■ *József Attila: Ihlet*, 55–71. old.

44 ■ *Uo.* 125. old.

45 ■ Két idézet: „Bármilyen tettként, mindenkorra és kizárólag, csak az áll a rendelkezésünkre, hogy megragadjuk az időnkinti ritka vagy gyakori kapcsolatokat”; „De az irodalomban van valami, ami ennél [ti. Zola naturalizmusánál] sokkal inkább értelmi (plus intellectuel): a dolgok léteznek, és nem nekünk kell őket megteremtőnünk; nekünk csak a kapcsolatokat kell megragadnunk; és ezeknek a kapcsolatoknak a drótvonalai alakítják a verseket és a zenekarokat.” (Mallarmé: „La Musique et les Lettres”, „Sur l’évolution littéraire”. In: *Oeuvres Complètes*. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1945. 647. és 871. old.)

46 ■ Legutóbb Tverdota: *12 vers*, 91. skk. old.

47 ■ Erről rövidesen bővebben írok, ott közlöm a legfontosabb tanulmányokat.

48 ■ Veres András: *A József Attila-kutatás dilemmái*, 77. old. (A tanulmány a 4. sz. jegyzetben említettnek nagymértékben kibővített és átdolgozott változata.)

49 ■ Kulcsár Szabó Ernő: *Csupasz tekintet, szép embertelenség*. József Attila és a humán visszavonulás költészete.

50 ■ Egy korábbi cikkemben megkísértem ezt részletesebben kifejteni, lásd Pór Péter: *Szavak a kocka hetedik lapján*. *Holmi*, 2005. 4. szám, 461–473. old.

51 ■ A mondatot Vágó Márta jegyezte fel, én feltétlenül hitelesnek vélem. Vágó Márta: *József Attila*. Szépirodalmi, Bp., 1975. 300. old.

52 ■ Ugyancsak Vágó Márta emlékezése szerint a költő azt mondta neki: „A tiszta költészetet szeretem a legjobban, és a groteszk nekem nagyon fekszik.” (*Uo.* 100. old.)

álláspontok közvetlenül konfrontálódnak, nemcsak abban közelednek egymáshoz, hogy ezt az alkotást tekintik rendkívüli kihívásnak, hanem tulajdonképpen a végső következtetésükben sem térnek el lényegesen. „A logikai szerkezet önellentmondó, paradox jellege”; az „integráló önösszegzés szándéka [...] illúzióknak bizonyul”; „metanyelv”, amelyben „a különböző értelemaalakzatok egymással még csak nem is érintkeznek”; „az Írás metaforáját pedig egy újabb trópus, az irónia [...] mozdítja ki”: a szoros beavatotakon kívül még egy szakmabeli olvasó se fogja tudni könnyen csoportosítani ezeket a kijelentéseket.³⁷

Elvi síkon viszont Kappanyos András éles formulát fogalmaz meg: „Ezen izomorfiák [ti. az „élettények” egyezése „a versek protagonistáinak léthelyzetével”] felkutatása azonban inkább csak keletkezéstörténeti adalékként hasznosítható.”³⁸ Ez a tétel, amelyik egy egyébként eredetien dokumentált gondolatmenetet vezet be arról, hogyan jeleníti meg, azaz hogyan tünteti el magát egy lírai alkotó a szövegében, persze majdnem visszautasíthatatlan, például ha valaki komolyan azt kérdezi, hogy Lesbiának „veréb” vagy „csalogány” csattogott-e az ölében (NB. mindenki jól tudja, mi szokott arra tájt csattogni...), vagy komolyan disszertál arról, hogy milyen magyarokat látott Ady *A Kalota partján?* (Ady maga, a nyilvánvaló életrajziség elfedésére, ciklusokba rendezte a verseit, értelmezői pedig még tovább menve, a „szimbólumrendszer” felfedezéséhez jutottak); de eleve kizár megfontolásokat, amelyek (ahogy itt jelezni próbáltam) a modern lírában gyakran és éppen József Attilánál különösen figyelmet érdemelnek. Kappanyos demonstrálja, mekkorát tévedett Horger Antal, amikor abban a költőben, aki külön provokációként téves ragozással az „eszék” szót beírta a *Tiszta szívvel* című versbe (egész pontosan: az eltévesztett „k” betűbe saját magát), a tanítványát vélte felismerni; és feltehetően éppígy műidegennek tartja a kérdést, mennyire befolyásolta a Rapaport Samuval való találkozás a kiválasztással, emésztéssel, szexualitással kapcsolatos képzetek sokaságát például a szociális tárgyú versekben.³⁹ De vajon lehetséges-e (egy elvi sémában persze lehetséges, végtére is azt se tudjuk, hogy a Shakespeare-sonettek egy nőhöz vagy egy férfihoz szólnak-e) és főként szükséges-e hasonlóképpen kezelni például az anyamotívumot József Attila költészetében? Legutoljára Sárközy Péter mutatta meg (másokkal egybehangzóan, de ezúttal még filológialag is megtámasztva az exegézist), hogy a keletkezéstörténeti és az életrajzi adatok figyelembevételére a verseknek nemcsak a tárgyi utalásait segít megérteni („Utoljára Szabadszállásra mentem”), hanem a jellegüket is élesebben láttatja – azt tehát, hogy csak viszonylag későn jelentek meg az életműben, vagyis semmi esetre sem primer anyaélmény fogalmazódott meg bennük.⁴⁰ A felismerés azért nagyon fontos, mert érvénye messze tovább terjed ennek a verscsoportnak az értelmezésénél. Egyetlen további csoportot említék: Szőke György az apa- és az isten-verse-

ket (és közöttük a Babits-hoz szóló verset is) a „tagadás” és az „elfogadás” kettős magatartásából magyarázza, azt fejtegetve, hogy a megszólított lény mind egyikükben a hiányával van jelen;⁴¹ e fejtegetést kevésbé kontrasztálja, mintsem más perspektívába állítja Beney Zsuzsa különösen fontos megfigyelése, mely szerint József Attila beszéde „mindig dialógus”, de „a Másik[at]” gyakorta „az úr[nek]” tétélezi;⁴² és akkor akár már e lakonikus utalások alapján is felmerül ezeknek a verseknek a közelsége a *Magány* típusú versekhez stb. Nyilvánvaló, hogy itt már nem csak *stricto sensu* az „élet” „tényeiről”, hanem egyre inkább a *megalkotott* élet tényeiről van szó – ezek viszont, mint a költőknél igen gyakran, feltétlenül részei az életmű motívikus ihletének és rendszerének. De tulajdonképpen még erősebb és speciálisabb feltételezést szeretnék megfogalmazni, mert hiszen nem tartom esetlegesnek, hogy többek között ez lett a viták egyik gyújtópontja. Úgy látszik, mintha József Attila egyszerre törekedett volna arra, hogy fokozott mértékben megőrizze (állítsuk szembe például Babitscsal és Rilkével) és arra is, hogy ugyancsak fokozott mértékben megszüntesse (állítsuk szembe például Szabó Lőrincsel, de akár Apollinaire-rel is) mindazt, ami, hogy az ő kategóriáit idézzem, az alkotás „érvényes” „igazság[át]” megelőző „valóság”.⁴³ A legendássá vált *Curriculum Vitae* különösen látványosan példázza a művet, amelyik diskurzusnak és biográfiának a szokásos modelleken kívül elképzelt „viszony[ában]”⁴⁴ *alkotatik* meg. (Fontosnak látom emlékeztetni rá, hogy a „viszony” kulcskategóriáját, amelyik tehát József Attilánál az „igazság[ot]” illető kardinális érdekű gondolatmenetben fordul elő, Mallarmé helyezte a modern poétikai gondolkodás középpontjába [„rapport”],⁴⁵ akinek, nem is okvetlenül ellentmondó érvekkel, mindkét tábor nagy jelentőséget tulajdonít József Attila költészetében: Tverdota – Németh Andor néhány elszórt megjegyzését követve – meglepően tág és tartós érvénnyel bizonyította a „tisza költészet” eszményének hatását,⁴⁶ Kulcsár Szabó Ernő felfogása szerint pedig az ő művében fordul át az európai líra története.⁴⁷) Visszatérve a *Curriculum Vitae* emblematikus példájára: Veres András ír egyes művek kapcsán „valamifajta önéletrajzi narratíva létrehozásáról” (77. old.),⁴⁸ és Kulcsár Szabó Ernő is félreérthetetlenül az életmű kontinuitását emeli ki, amikor megkülönbözteti egymástól József Attila „változatos [...] világnézeti tájékozódását” és „a léthez való viszony antropológiai premisszáit is alakító nyelvi-világképi tájékozódását” (15. old.).⁴⁹ Én hipotetikusán még mindkettőjüknél sokkal messzebb mennék: az egész életmű olvasható biografikus diskurzusként, illetve diskurzív biográfiként, és még ennél is erősebben mint a modern lírai alkotási folyamat autochton tragédiája.⁵⁰ Másképpen fogalmazva: úgy tartotta fenn a „tisza költészet” eszményét („minden a versért van”),⁵¹ hogy (az első pillanattól kezdve a „groteszk[ig]” is elhatóan)⁵² „megoldási kísérlet[et]” látott benne, kijelentései az elhibázott valóság helyett

egy hegeli értelemben „létező, ésszerű” „világ[ot]” voltak hivatottak megteremteni, szavainak a lehető legerősebb egzisztenciális értéket tulajdonított („a költő [...] mintha a saját nevét hallaná”),⁵³ mígnem eljutott a parabolikusan lecsupaszított En *alkotásához-alkotásaihoz*, illetve ahhoz, hogy ezt az Ént egy primer-ősetikus szókinccsel jelenítse meg (e legutolsó formulával Németh G. Béla alighanem legmélyebb meglátására utalok).⁵⁴ Bizonyos, hogy a „megoldási kísérlet” önnönmagát mérhetetlenül (vagy legyen: mallarméi méreteken) akaratlagosnak tételezi, a költő másutt többször leírt önmeghatározása szerint: „háló”,⁵⁵ amelyben egyként és egyforma *forradalmi* értékkel teremtetik a „falu” és a „szerelem”, miként bizonyos az is, hogy a kijelentések sokfélék voltak, mert hiszen feltétlenül igaz, hogy az életmű ugyancsak eltérő gondolati indítatásokat követve jött létre; és (valószínűleg erősebb megszorításokkal) még az is igaz lehet, hogy József Attila kronologikusan egymásra következő poétikai rendszereket dolgozott ki. És mégis, az életmű minden interpretációs iskolára akár állításként, akár megengedésként, de rákényszeríti a visszautasíthatatlan egységét. Valóban fontos tény, hogy a verstípusok a különböző korszakokban és témákban keveredtek⁵⁶ (hasonlítsuk össze a sok közül mondjuk Kosztolányi vagy akár Szabó Lőrinc élesebben tagolt korszakaival), de e tekintetben is sokkal erősebb hipotézist javaslok: azért egységes, mert különböző korszakaiban és típusaiban is egy közös alapelv szerint elképzelt és jelentékeny mértékben anyagukban is azonos vagy egymásra utaló motívumok határozzák meg „*az abszolútum*” mindenkori megalkotását.⁵⁷ „*Abszolútum*”, így, kurzíváltan – ahogy (miként fentebb idéztem) a „kovács” „patkó[ja]” is az. A motívumok rendszere vagy esetleg a motívumok rendszerének a dekonstrukciója épp azért rendkívül jelentős, mert József Attila a költői szöveget tárgyi-objektális eszménynek tekintette. Hogy még egyszer még mindig ugyanerre a tervezett tanulmányra hivatkozzam: a valószínűtlenhez közelítő divinációval felfedezte azt a képzetet, illetve alkotásmodot, amely majdan a posztmodern alkotás és interpretáció emblémájaként szolgál: a szabadon *szabdalható* „tapéta” képzetet, ahol is az alapmintához bármilyen motívumot hozzá lehet tenni vagy bármit el lehet belőle venni – de azért fedezte fel, hogy megállapítsa: a „tapéta” nem „műalkotás”.⁵⁸

POSZTMODERN ÉS EGYÉB KORSZAKOK

Leírtam tehát a végzetes szót: „posztmodern”; mert közismerten körülötte artikulálódik a szenvedélyes vita. (Akik ezen ironizálnának, azok nem ismerik a tudomány, vagyis az emberi gondolkodás természetét; én egyáltalán nem tartom kizártnak, hogy a beavatottak akár a végtelenben előforduló törzsszámok vagy a pleisztocén kövületek kalciumtartalma körüli vitákban is néha gyilkos indulatokat ismernek fel.) Miként eddig sem, most sem vállalkozom arra, hogy

elvi általánosságban ítéljem meg magának a fogalomnak, illetve tágabban a stílustörténeti fogalmaknak az értelmét; hanem kiindulópontként elfogadom, hogy az értelmük konszenzuális és a használatuk legitím. Ezen belül azonban emlékeztetek rá, hogy az érvényük csak leíró és nem normatív, még akkor se, ha egy művészi folyamat autonóman valamerre törekvő dinamikáját hivatottak leírni. Egy banális példát említve: az *Az a szép, régi asszony* (II., 302. old.) című verset „impreszionista” vagy „szimbolista” jellege miatt többen is (NB. mindkét táborból) eleve alacsonyabb értékűnek ítélik. Én nem osztom ezt a véle-

53 ■ Egy 1936-os interjú idézek, lásd Bokor-Tverdota: *Kortársak*. I. köt., 422. old.

54 ■ Németh: *7 kísérlet*, 156–158. old.

55 ■ Ismerői mind tudják, hogy ez a főnév az egyik kulcsszava. Vágó Márta emlékezése szerint az egyik szenvedélyes beszélgetésben idézte saját sorát és kommentálta a szót. Vágó: *József Attila*, 265. old.

56 ■ Ezt az érvet Veres fogalmazta meg: József Attila-kutatás, 71. old.

57 ■ A fogalomra lásd József Attila: *Ihlet*, 42. old. – Külön utalok Janzer Frigyes szellemes tanulmányára, amelyben először részletesen kifejti, mennyire különböző karakterű a két verstípus, amelyek a kései korszak líráját meghatározza, hogy aztán lényegbeli egységüket állítsa: József Attila vagy József Attilák. In: Kabdebó: *József Attila*, 71–78. old.

A motívumkutatás kardinális fontosságát az életmű megértéséhez Bóka László ismerte fel máig megvilágító erejű és megrendítő esszéjében (*József Attila. Esszé és vallomás*. Magvető, Bp., 1975 [1946]). Azóta egyes részletvonatkozásokban a tanulmányok többször visszatérnek rá, de én csak egyet ismerek, amelyben a szerző a szabad versek korszakára a motívumok jelentésváltozását, illetve rendszerét teljességében kidolgozza, hogy bennük József Attila költői világalkotását ismerje fel: Széles Klára: „...minden szerzem óra”. *József Attila költői motívumrendszeréről*. Magvető, Bp., 1980.

58 ■ József Attila: *Ihlet*, 120. old. Wolfgang Iser vezette be, Henry James novellájának interpretációjában „a szőnyeg mintájának” képét mint a posztmodern alkotás, illetve olvasás emblémáját (*Der Akt des Lesens: Theorie ästhetischer Wirkung*. Fink, München, 1976.)

59 ■ Szokatlan módon, szeretném külön kinyilvánítani, hogy egy összességében pár száz oldalon keresztül kidolgozott felfogást summázok itt, a megbízatásom valóságos tartalma miatt egyetlen oldalban; így csak annyit remélek, hogy a lényegét nem hamisítom meg. Az eddig idézettek mellett még a következő tanulmányokat vettem tekintetbe: Kulcsár Szabó Ernő: A kettévált modernség nyomában. A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján. In: uő: *Beszédmód és horizont, formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum, Bp., 1996, 27–59. old.; uő: Subjekt und Sprachlichkeit. Das „spätmoderne” Paradigma und Umriss einer integrativen Geschichte der literarischen Moderne. In: Ernő Kulcsár Szabó – Mihály Szegedy-Maszák (Hrsg.): *Epoche – Text – Modalität. Diskurs der Moderne in der ungarischen Literaturwissenschaft*. Max Niemeyer, Tübingen, 1999. 51–74. old. (általános felfogását ebben fejti ki a legpontosabban); uő: *Költészettörténet és mediális kultúrtechnikák*. In: uő: *Szöveg – mediális – filológia. Költészettörténet és kulturalitás a modernségben*. Akadémiai, Bp., 2004. 167–178. old.

60 ■ Mivel nem tudok rá kitérni, de egészen elnyelni se tudom, itt jegyzem meg, hogy én a „struktúra” és a „horizont” szétválasztását nagyon problematikusnak tartom.

61 ■ Jelzem, hogy nem tartanám érdektelennek József Attila néhány versének, mint a *Tehervonatok tolatnak* vagy az *Eszmélet* X. szakasza és Benn néhány versének összehasonlító elemzését.

62 ■ Kulcsár Szabó Ernő: *Esterházy Péter*. Kalligramm, Pozsony, 1996.; uő: *Az(ön)függőség retorikája*. (Az Illyés-líra kriptotextusai). In: uő: *Irodalom és hermeneutika*. Akadémiai, Bp., 2000. 198–223. old.

ményt (hanem úgy vélem, hogy a hosszan kitartott stílusutalás végül keserűen és kontrasztosan hat, a szöveg azt panaszolja, hogy a költőnek nem adatik meg a nosztalgikus búcsú a mindig is elérhetetlen anya-személytől), de itt az érvelés elvi részére kívánok koncentrálni. E tekintetben viszont ez a banális példa, tehát a stíluskritikai kategóriák alapján megállapított rangsor, feltétlenül szimptomatikus a költő posztmodern olvasatát bizonyító elemzésekre. Megkísérlem – elsősorban Kulcsár Szabó Ernő különféle könyveit és cikkeit követve – az elvi-történeti tételeiket nagyon lapidárisan bemutatni, remélve, hogy híven adom vissza a szerző legfontosabb szándékát, még ha a nagy akribiával kidolgozott koncepciót most egy-másfél oldalra kell is zanzásítanom.⁵⁹

A közhasznú leírások a modern lírát a klasszikus modernség – avantgárd – posztmodern hármasságában látatják. Ettől eltérően Kulcsár Szabó Ernő egy négyfázisú mozgást (fejlődést?) rekonstruál, és leszögezem, hogy a felfogás szempontjából ennek az eltérésnek joggal tulajdonít fontosságot.

Az elemzések kiindulópontja a szimbolizmusnak és benne Baudelaire lírájának a hagyománya. (Jelzem: ezt a hagyományt Kulcsár Szabó Ernő, bizonyára szándékosan, mintegy archaizálva határozza meg, vagyis akként, ahogy a költő és a költészet képzete az 1920-as magyar fordításban kirajzolódott. Eljárása annyiban jogos, amennyiben József Attilának és főként a fiatal József Attilának ezzel kellett szembesülnie; de emlékeztetem azokat, akik a kérdéssel a jövőben foglalkoznak, hogy mára egy egész más Baudelaire-t ismerünk; és így azt is számon tartjuk, hogy Rilke, aki csodálta, és T. S. Eliot, aki részint csodálta, részint elvetette, már sokat felismert ebből.) Baudelaire, mondjuk így, *nyugatos* lírája tehát a „modernség” első, „klasszikus” fázisát: „az önmagának [hozzá lehet értenünk: még] elégséges szubjektivitás” eszményét és vele korrelációban a műalkotás „organikus szerveződés[ének]” [még] „érintetlen egyediség[é]” jelentené. Ezt követte (egyre inkább Mallarmé hivatkozva) az, amelyik a „struktúra” látványos változtatása ellenére nem vagy alig érintette a költői szubjektum, másképp: „az egységes szerzői individualitás” jelenlétének „dogmáját”. Ez a fázis érdeklő Kulcsár Szabót a legkevésbé (holott én kíváncsi lennék rá, hogyan olvassa például Kassák vagy Breton köteteit), tulajdonképpen csak negatíve, az előző és a rákövetkező közötti helyzetében definiálja. Az igazi fordulat ugyanis az avantgárd és a késő avantgárd (más elnevezéssel: a késő modern) fázis között fejeződik fel, amikor is megtörtént az alkotó, illetve az alkotás addig uralkodó, antropológiailag meghatározott vagy feltételezett „horizontja”, és helyébe a „modális jelhasználatban konstituált »En«”, illetve „a formai-poétikai létrejövés kontingenciája” lépett.⁶⁰ Ennek a fázisnak a központi alakja a törést megvalósító Gottfried Benn;⁶¹ és rendkívül jellegzetesen olyan alkotók is, mint Rilke vagy T. S. Eliot és Valéry, akik teljesen elkerültek az avantgárdot (ez Rilkére így mindenesetre elnagyolt

megállapítás, ő szívósan konfrontálódott az expresszionizmussal), ugyanezt a törést keresték vagy valósították meg. S végül a posztmodern korszak. Erről tulajdonképpen szintén keveset ír (az érdeklődők valamelyest többet tudhatnak meg az Esterházy-könyv szövegelemzéseiből és meglepő, de sokban meggondolkoztató módon az Illyés lírájáról írt tanulmányból),⁶² hanem legtöbbször mintegy a harmadik fázis meghosszabbításával határozza meg. A késői Heidegger nyelvszemléletének, a neves „spricht”/„entspricht” formulának az értelmében (amely mellé legfőképpen és nem alaptalanul Valéry közismerten jóval korábbi fejtegetéseit idézi) itt minden (költői) teremtés genuinán nem-referenciális nyelvi alkotás, eként tehát eleve még önmagát is kontingensnek állítja, még erősebben: a szöveg saját magát nem-identikusnak állítja; a költői En és inkább a Nem-En pedig ennek a dialogikus-nyelvi alkotásnak kényszerűen időleges képződményeként (hozzáértendő: és nem alkotóként) létezik, illetve nem létezik. Ez az ideál a tételes tagadása vagy éppen *dekonstrukciója* a Baudelaire nevével körvonalazott ideáltípusnak. Kulcsár Szabó Ernő történelmi szemléletének szellemében valószínűleg azt kellene megállapítani, hogy ezzel a fejlődésfolyamat elérte posztmodern célját; de lévén hogy egy ilyen teleológiai megállapítás éppen erre a korszakfogalomra különösen problematikus, sőt önelentmondásos, én inkább úgy fogalmaznék, hogy a négyfázisú dinamika a céljához ért.

Félretenném a nagyon kevésbé megvitatásra érdemes kérdést, mennyire pontosan határozható meg a posztmodern fogalma. A művészeti korszakfogalmak, a legszilárdabbnak látszó is, akaratlagosak, ideáltípusok, a jelentésük pedig relacionális; vagyis nincs egyedi vagy akár életmű, amelyet hibátlanul írának le, hanem csupán egy másik korszakfogalomra vonatkoztatva lehet őket kezelni, annyit érnek, amit ekként, tehát a művészi megjelenés bizonyos (legtöbbször időbeli) csoportját egy másikkal szembeállítva a segélyükkel meg lehet magyarázni. Így a következőkben arra a két kérdésre fogok koncentrálni, mit látat ez a felfogás József Attila lírájában másképp, mint ahogy eddig többször gondoltuk, illetve a vele vitakozó tábor ma is gondolja, továbbá hogyan helyezi el másképp a magyar és az európai líra – ő úgy mondaná: fejlődésvonalában, én inkább így mondom: térképén?

VALAMIT A VERSEKRŐL, A PÁRHUZAMOKRÓL, AZ ÉLETMŰ ÁLTALÁNOS KARAKTERÉRŐL

Az eddigiek alapján nyilvánvaló, hogy az életmű jelentőségét a nagy törésvonal kategóriáival kell mértenünk, a *Kalkkreuth-Requiemet* író Rilkével és legfőképpen Benn pályájával párhuzamban, a magyar líra köréből pedig leginkább Kosztolányi és Szabó Lőrinc neve kell, hogy eszünkbe jusson, illetve Babitsé is, de az övé azért, mert ellenpélda. Megint csak zanzásítva hosszú fejtegetéseket, két, mintegy ok-okozatilag megteremtett (de inkább: dekonstruált) meghatározó

ismérve van a törésvonalnak. A korábbi (baudelaire-i) korszakot az a felfogás uralta, hogy „a szubjektum” „a vers létoka”, és kikezdetlen identitásában megalkotja a referenciális szöveget. A fordulat során (amelyet Mallarmé és persze Nietzsche nyomán a közelebbi térben Hofmannsthal neves *Chandos-levelének* kellett volna bevezetnie, ha tudomásul veszik) felismertetik, hogy a szubjektum valójában „produktuma” a nyelvi alkotásnak, amely éppen nem az integer Ént, hanem „a perspektíváitól megszabadított személytelenség szólalmát” kell, hogy megszólaltassa, annak teljes dekonstruktív hermeneutikájában, vagyis éppen mindig újra azt demonstrálva, hogy nincs külső referenciája, illetve hogy gondolat és kifejezés nem ekvivalens.

Félek tőle, hogy mindenki előtt maga Kulcsár Szabó Ernő (akinek jobban senkinek se kell, nem is nagyon lehet ismernie a német kritizmust a romantikától a mai napig és mellette általában a modern kritizmust) valamennyire félreérti demonstrációjának igazi természetét. Szeme előtt a nagy gondolati inspirátorok (Heidegger, Gadamer, Jauß, Foucault, Derrida etc.) mellett talán Strich *Klassik und Romantikja* lebegett (hivatkozik is rá, noha persze meghaladandó elődként) – de hát ki hinné ma már, hogy van költő vagy akár költészet, amin teljes érvénnyel demonstrálni lehet például a „Vollendung” / „Unendlichkeit” szellem- és stílustörténeti mozgását; és ami József Attilára vonatkozó cikkeinek célját illeti, közelebről nagyon valószínűen De Man négyes portréja *Az olvasás allegóriáiról* – de hát nyilván tudja, hogy legalább is a Rilke-fejezetet (mert én az erről szóló vitákat ismerem) sok kutató alapjában elhibázottnak tartja. Helyesen ismerem-e fel vagy sem a példaképeit, a Baudelaire-től mondjuk a kései Celanig terjedő líra-történeti fejlődést és benne a posztmodern kényszerű eljövételét bizonyára nem lehet József Attila életművén demonstrálni. Ellenzői viszont tulajdonképpen elfogadják ezt a félreértést, hogy rámutassanak sok vélt vagy valóságos hibájára.⁶³

Én másképp, ha úgy tetszik, redukáltabbnak, de precízebbnek látom az ő és az iskolája József Attilára vonatkozó tanulmányainak jelentőségét. Kiindulópontján az a felismerés áll, hogy ez az életmű tudatosan és következetesen az akkoriban a magyar lírában uralkodó (ahogy ő látja: posztbaudelaire-iánus) kánonétól radikálisan eltérő nyelvi-poétikai kategóriák szerint jött létre; és ezért valóban egy elméleti paradigmaváltást szándékol bevezetni, amennyiben posztmodern szemléletben interpretálja az életmű egyedi jellegét és helyzetét. Az ezzel kapcsolatos irodalomtörténeti belvita – az irodalomtörténet meg sem kísérelte ezt a tényt fogalmilag megragadni, hanem a kanonikus szemléletet követi, vs. az új olvasat akaratlagosan szétvágja, sőt szétolvassa az életművet, hogy a szövegek ihletétől és kijelentéseitől idegen prekonceptiót demonstráljon rajta – bajosan érdeklí teljes terjedelmében a *BUKSZ* olvasóit. Mielőtt azonban megpróbálok megvilágítani egy-két olyan

részletet, amelyet szimptomatikusnak tartok, nyomatékkal leszögezem: ezzel az érvénnyel, ahogy én értem, a nagyon radikálisan megfogalmazott kiinduló felismerést fontosnak tartom, úgy látom, hogy ennek a felismerésnek, vagy ha úgy tetszik, kihívásnak bizonyos kategoriális alkalmazásait (például az alkotó személyiségnek az eddigieknél jobban hangsúlyozott kérdésessé válását, a töredékek poétikai felértékelé-

63 ■ Idézek egy példát annak megmutatására, mennyire nehéz dönteni az egyes helyek felhasználását illetően. Kulcsár Szabó Ernő *Csupasz tekintet* című tanulmánya főleg mottóként József Attila következő mondatát írja: „Nem éreztem kapcsolatot eszméim és életem, elmém és ösztöneim, tudásom és vágyaim között.” (József Attila: *Összes Művei IV*. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet és Szabolcsi Miklós, Akadémiai, Bp., 1967. 39. old.) Veres András felrója neki, hogy ezt a mondatot a költő expressis verbis saját *betegségének* tüneteként írta le, a kezelőorvos számára (A József Attila-kutatás dilemmái, 65. old.). Szívesen osztanám a véleményét, ha nem kellene számon tartanom, hogy a József Attila-irodalomban huzamos ideje teljes értékű forrásként idézik a *Rapaport-leveleket* és a *Szabad ötleteket*. Olvassuk mindezek elé a Szántó Judit hoz írt félmondatot, amit egy pénzküldés ugyancsak banális alkalmából fogalmazott meg – „az objektív világ elérhetetlen messzeségben van tőlem” (1934. május 4. In: *József Attila levelezése*. 301. old.), továbbá a Kozmutza Flórához írt mondatot, amelyben az udvariás-hódítás közkeletű érvét ugyancsak súlyos formában fogalmazta meg: „A múltnak nincs köze a jövőhöz” (1937. április első fele. In: Ilyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól*. Békéscsaba, 1984. 19. old.) –, és be kell látnunk, hogy az idézet nem feltétlenül illegitim.

64 ■ Igy Bókay: *József Attila poétikái*.

65 ■ Fried István: *Választott rokonságok*. Márai Sándor és József Attila.

66 ■ Holott Danyi Magdolna már régebben egy kitűnő elemzésben rámutatott a korai vers-mutatvány igazi perspektíváira: József Attila: A kozmosz éneke. In: Szabolcsi-Erdődy: *József Attila*, 171–189. old.

67 ■ Kulcsár-Szabó Zoltán: Utak az avantgarde-ból. Megjegyzések a későmodern poétika dialogizálódásának előzményeihez Szabó Lőrinc és József Attila korai költészetében. In: *Kabdebő: József Attila*, 91–109. old., kül. 102. old.

68 ■ 1928. október 3., Vágó Mártának. In: Vágó: *József Attila*, 151. old.

69 ■ Guillaume Apollinaire: *Menet (Cortège)*. In: *Válogatott versek*. Magvető, Bp., 1958, 97. old., Vas István fordítása. A második idézet Radnóti Miklós fordításában: „Fuvola hangja száll s elfoszlik arra távol”, *i. m.* 241. old.

70 ■ Hélène Parmelin: *Picasso dit...* Denoël, Paris, 1966, 120. old.

71 ■ André Breton: *Rendez-vous*. In: *Clair de terre*. Gallimard, Paris, 1966 (1923), 60. old. Ezzel azt is jelzem, hogy nem egészen osztom Tverdota megismételt véleményét, aki szerint József Attilát nem érintette meg a szürrealizmus.

72 ■ Vas István: Giusto-rubato (József Attila: „Költőnk és korá”). In: Szabolcsi-Erdődy: *József Attila*, 152–170., kül. 164. old.

73 ■ Stoll Béla: Babits-hatások József Attilánál. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1993, 1. szám, 57–61. old.

74 ■ József Attila: Kosztolányi Dezső. In: *József Attila Összes Művei III. Cikkek. Tanulmányok. Vázlatok*. S. a. r. Szabolcsi Miklós. Akadémiai, Bp., 1958. 167–170. old. A kritika 1935-ben íródott. Veres András fontos elemzést írt róla, de kritikátörténeti szempontból: Világképek dialógusa. József Attila Kosztolányi-bírálatáról. In: Tverdota-Veres: *i. m.* 64–77. old.

75 ■ *Kosztolányi Dezső Összegyűjtött Versei*. Szépirodalmi, Bp., 1962. 2. köt., 95. és 139. old.

76 ■ *Uo.* 138. old.

77 ■ Vö. Angyalosi Gergely kivételesen éleslátó tanulmányát, amelyikben tulajdonképpen az összekötő vonások keresésére indul, de végül a meghatározó különbségeket mutatja ki: Az istenek ellen „könnyű fehér ruhában”. Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról. In: *uó: A költő hét bordája*. Latin Betűk, Debrecen, 1996. 155–172. old.

sét) már rákényszerítette a vitatársaira is. (Az előzőt persze azért fogadják el fokozott mértékben, mert más oldalról már megfogalmazódtak hasonló állítások, Bókay például régebben is, most is „a szelf” konstituálásának tekintette a különféle poétikák sorozatát.)⁶⁴ E legutóbbi kötet egyik kevésbé zajos tanulmányában egyébként Fried István hosszan dokumentálja, hogy Márai már hamar és aztán mindig újra József Attila magányos nagyságát állapította meg, amikor például még a költő életében Aranyt, több pedig Hölderlint, Kleistet és Rimbaud-t emlegette (106., 102. old.).⁶⁵

Ezért tér ki sok elemzés a szokásosnál hosszabban arra, amit egyébként vagy a költői kezdetek címszava alatt, vagy a hatások filológiájának körében szoktak tárgyalni – nézzük meg tehát először ennek a vetületnek egyes részleteit. A *Nyugat*, vagyis elsősorban Ady és Juhász Gyula hagyományát illetően teljesnek látszik a hallgatólagos konszenzus, nem is nagyon írnak róla. (Néha túlságosan is elfelejtik: én tulajdonképpen érdeklődéssel olvasnám, ha valaki megkísérelné *A kozmosz éneke* és a *Költőnk és kora* összehasonlító elemzését – majdnem meglep, hogy a posztmodern iskola egyik tanítványa még nem talált rá a témára.)⁶⁶ Az avantgárd vonatkozásában azonban Kulcsár-Szabó Zoltán már „fundamentális különbséget” vél felfedezni, mivel eltérően Apollinaire-től (jelzem: történetileg kérdéses akár a *Calligrammes* Apollinaire-jét is az avantgárdba utalni, amit aztán József Attila meghaladott volna), József Attila már a szólási alkalom deprivatizálására és a képi referencia kioltására törekedett.⁶⁷ Ezzel a megállapítással szemben idézem József Attila egyik (szerelmes) mondatát arról, hogyan látta annak idején, mi az emberi személység: „Te vagy az uszony a halon, de a szigony is, amit beledöftek.”⁶⁸ Olvassuk melléje például Apollinaire képét még a *Szeszek* korszakából: „Mind aki felmerült láttam nem én vagyok / Belőlem hoztak el mind egy-egy darabot / S lassan felépítettek úgy mint egy tornyot felrakni szokás”, aztán például a *Saint-Merry muzsikusa* (*Le musicien de Saint-Merry*) záró sorát, miután a vers egy démoni muzsikusz zenéjére alkotott világot: „Hallom meghalni egy távoli fuvola hangját” (ez a szó szerinti fordítás),⁶⁹ továbbá Apollinaire barátjának és bálványának, Picassónak a mondatát: „Az a szörnyű, hogy saját magunk saját prométheuszi sassa vagyunk, végül az, aki tépdés és az, akit tépdésnek”,⁷⁰ és még továbbá, közvetlenül „a néma néger” képe mellé például Breton egyik 1923-as prózaversének utolsó mondatát: „Az emberfejjű éji lepke lassan-lassan megfojtja az elátkozott utcai artistákat, hatalmas katasztrófák támadnak összevissza, hogy aztán felszívódjanak a gyűrű üres foglalatában, amelyet neked adtam és amelyik meg fog ölni.” (Nyersfordítás)⁷¹ Nem látom, hogy ezek a szövegek igazolnák, amit Kulcsár-Szabó Zoltán az avantgárd jegyében alkotó József Attila egyedi vonásának vél.

Még mindig ennél a vetületnél maradva, egy ideje nagy egyetértés uralkodik Babits és Kosztolányi sze-

repét és hatását illetően, még ha ez az egyetértés részint csak nominális is. Lakonikusan összefoglalom: Németh Géza szerint Kosztolányiban József Attila az egzisztencializmust felfedező eszmetársára ismert rá, Tverdota szerint a tiszta költészet minden formájáért, például a *Kalevaláért* való rajongásuk kötötte őket össze, míg Kulcsár Szabó Ernő szerint a Babits lírájában példaszerűen megvalósított költői eszménytől való elszakadásuk közelítette őket egymáshoz. Akármilyen indokból is, de az egyetértés teljes. Ezért csak óvatosan jelzem, hogy én ezt kicsit másképp látom. Először is, mert a szöveg- és stílushasonlóságokat sokkal korlátozottabbnak vélem, mint szokásos. Igaz, hogy még rímeket is átvett⁷² – de hát számos Babits-helyet is közvetlenül átvett és továbbírt.⁷³ Bizonyára igaz az is, hogy némely versében fel lehet ismerni Kosztolányi tónusát, esetleg a témát és a beszédhelyzetet is: én úgy látom, hogy elszórt példaktól eltekintve, 1936 végén–1937 elején írt hat-nyolc verset, amelyekben következetesen Kosztolányi tónusát folytatta (az első az *Indiában hol éjjel a vadak* lehetne, az utolsó talán a *Meghalt Juhász Gyula*, illetve ennek a verziója, a *Te öngyilkos*, uo. 292., 369. és 370. old.); és lehetséges, hogy a *Számadás* első szonettje segítette József Attilát az utolsó versek önmegszólító vershelyzetének megtalálásához (amihez persze már régóta belső készletet vezetett). Hozzáfűzöm még, hogy én a Kosztolányi-tanulmány két alapszavát: „világosság” és „nihilizmus” rendkívül fontosnak tartom a két költészet közösségének értelmezéséhez;⁷⁴ mint ahogy a *Számadás*-kötetben valóban van még néhány, de nagyon kevés vers (pl. *Őszi reggeli*, *Könyörgés az útmaradókhoz*),⁷⁵ amelyek e két szó jegyében közel jut József Attila versmodelljéhez. Úgy vélem azonban, hogy a költészeteszményt, az egyedi mű általános elképzelését tekintve alkotásuk határozottan eltér egymástól (nem ok nélkül való, hogy az elismerés és a szeretet tanulmányában az első mondatról kezdve bizonyos távortartást is érzékeltet, s a végére határozott kritikát fogalmaz meg). Állítsuk szembe egymással két vers kezdetét: „A kávé gőze illan át forogva / a téli reggel füstjén szerteszt...” (*Szellemidézés a New-York kávéházban*)⁷⁶ „A kártya ki van osztva. Reszketünk, / Észak, Kelet, Nyugat és Dél kezében” (*Osztás után*, uo. 237. old.). A kettő tematikusan még hasonlíthatna is, de az elképzelés tökéletesen különböző: mert Kosztolányi a versben egy egyszeri életpillanatot ír le, és aztán bont ki, esetleg kommentál is, és még a legtöbbnyire inkább képi, mint fogalmi összefoglalásban is őrzi az akár metafizikai téma szinguláris jellegét: „...rég eltűnt, fényes kísértet, / vezérkedő, roppant szemüveged”; míg József Attila még a látszólag konkrét versalkalmat is azonnal léthelyzetté alakítja át, a vers tárgya a tudat szembesülése a maga által felismert léthelyzettel (és ily módon gyakran saját magával), és akkor ér véget, amikor ezt summázza: „a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk, / ki tudja-e a végzet licitálni.”⁷⁷ Ekként olvasva a két alkotásmód éppen a lírai közlés természetét és célját tekintve más

elképzelést, vagyis más verseszményt követ. Ezt a negatív megszorítást a pozitív állítás szempontjából tartom fontosnak, még ha ezt itt egy lakonikus kijelentésként, illetve javaslatként tudom is csak megfogalmazni: igen, én József Attila verseszményét sokkal közelebbnek vélem Babits középső korszakához, ahol is a versek jelentékeny része egy emblematisz értékű kép leírásával kezdődik („A táj most olvadt tűzben reszket”) és a szöveg az erre való reflexióban halad előre („Hogy tudsz nyugton ülni”, és aztán lezárásul: „s hol fogsz a végén virágozni, nem tudod”) (*Szelek sodrában*).⁷⁸ Általános szinten Kabdebó Lóránt, elemzésekben Kulcsár-Szabó Zoltán felvetette, hogy József Attila lírája Szabó Lőrincével lenne párhuzamba hozható, amennyiben a *Nyugat*, illetve az avantgárd után közösen jeleznék a dialogikus versszerkezet új alkotói paradigmáját.⁷⁹ A tételt feltétlenül érdekesnek tartom; és nyilván ők is úgy értik, hogy a két líra az örökségtől való elszakadás alternatív megoldásait jelenti – és így mintha megerősítenék Babits közeli jelentőségét.

Fontosnak látom, hogy még egy nevet hozzáfűzzek, azért is, mert ezt a párhuzamot nem egészen könnyű megtalálni, és mert erősen számításba jövő adalék az életmű annyira vitatott helyének megállapításához: Rilkeét. Legutóbb Valachi Anna meggyőzően mutatja ki, hogy a fiatal József Attilára feltétlenül hatottak Kosztolányi és Franyó Zoltán Rilke-fordításai.⁸⁰ Azt hiszem azonban, hogy utóbb mást, többet és mélyebbet is megértett Rilkeből, mint amit ezek a (még Kosztolányi esetén is problematikus értékű) fordítások közvetítettek a számára. Más cikkekben idéztem már, hogy a *Hazám* egyik sora („magával kövte mint a kéve”) (uo. 377. old.) Rilke egyik sorának („in sich gebunden wie ein Kranz”) (*Sankt Sebastian*) majdnem szó szerinti fordítása. Idézem emellé Rilke két verszárlatát, mindkettőt nyersfordításban: „és tartod még üdvözültebb arccal / a napóra tányérját bele az éjszakába” (*L'Ange du Méridien*); „...ott állt / lélegzet nélkül, tájak nélkül, a fájdalom tulajdonosa. / Hallgatott.” (*Christi Höllenfahrt, Krisztus pokolvaszálása*).⁸¹ És idézem József Attila három verszárlatát: „mérem a téli éjszakát. / Mint birtokát a tulajdonosa.” (*Téli éjszaka*) (II. 160); „és én állok minden füle-fényben, / én könyöklök és hallgatók.” (*Eszmélet*), (II. 203. old.) (szeretném közbevetni: ez a sorpár nagyon megragadhatta volna Rilke spekulatív költői fantáziáját); „Dombocskán, mint szívükön a bú, / ülök. Virrasztok.” (*Falu*) (uo., 214. old.).⁸² S ezek után idézem azt is, hogy a késői Rilke egész költészetének egyik legfontosabb fogalma a „viszony” („Bezug”), amelyet ő is Mallarmétól vett át, de még nála is nagyobb vagy legalábbis gyakoribb jelentést adott neki, például az *Orpheusz-sonettek*be többször bele is írta. Amennyiben a sor minden kétségen kívüli fordítása mellett ezek a hasonlóságok is szignifikánsak, úgy József Attila Rilke verseiben egy olyan, az övétől egyáltalán nem idegen poétikát ismert fel, amelyben a költői tudat a csak a számára létező „viszonyok”

szerint alkotja meg a művet, vagyis a világot és önnön jelenlétét újra és újra megerősíti („gewahre”, olvashatni az egyik versben, a szó nincs messze a „virrasztás”-tól).⁸³

Úgy gondolom, azzal, hogy Mallarmé tágan kiterjesztett örökségébe helyeztem, de itten Babits és Rilke nevét és a „tudat” alkotó jelenlétét emeltem ki, jeleztem, mit és mennyire tartok fontosnak Kulcsár Szabó Ernőnek és iskolájának egyelőre mindenesetre inkább csak programatisz paradigmájából. (Majdnem) minden tétele és megállapítása meggyőző arról, hogy az életmű lényeges vonatkozását érinti, gyakran olyat, amit eddig sokkal kevésbé vettek figyelembe; de (majdnem) minden tétele és megállapítása kétséget vagy megszorítást is provokál. Mivel az általános korfejlődést illető koncepciót már fentebb reprodukáltam, most megkísérlem a szorosán a költőre vonatkozó rendszert reprodukálni.⁸⁴ Az első és tulajdonképpen mindent meghatározó tétel szerint József Attila lírája megszünteti a szöveg külső referenciáját, és vele együtt megszünteti az egységes költői identitást (lásd például *A város peremén* és a *Költőnk és kora* összeegyeztethetetlen „szerepképletét”, sőt speciálisan a kettő összeegyeztethetetlen nyelvfelfogását, és másfelől például az *En tisztán* nyelvinek maradó létezését a *Magány* önátkozó cirkularitásában). A költői *En* semmi esetre sem garantálja (miként Babitsnál, de még Kosztolányinál is) „az én-beszéd értelemegészét”, mert nem más, mint egy textuális elrendezett-

78 ■ Babits Mihály: *Összegyűjtött versei*. Szépirodalmi, Bp., 1961, 385. old. Fried cikke szerint Márai is együtt emlegette a két költőt, igaz, a különbséget is hangsúlyozva (102. skk).

79 ■ Kabdebó Lóránt: *Költészetbéli paradigmaváltás a húszas évek második felében*. In: uő (szerk.): *Paradigmaváltás (?) az 1920/30-as évek lírájában*. JAPE, 1991, 53–82., kül. 66–67. old.; Kulcsár Szabó Zoltán: *Utak*. Szántó Judit feltehetően hiteles emlékezése szerint József Attila Füst Milánt és Szabó Lőrincet olvasta szenvedélyesen, *Napló*, 130. old.

80 ■ Valachi: *Szivedbe*, 122–129. old.

81 ■ Az idézett versek sorrendjében: Rainer Maria Rilke: *Sämtliche Werke in zwölf Bänden*. Insel, Frankfurt am Main, 1976. 2. köt. 507., 497. old., 3. köt. 57. old. Az első és a harmadik verset tudomásom szerint József Attila életében nem fordították le magyarra; a másodikat Franyó Zoltán lefordította, de ezt a záró képet teljesen eltévesztette, az ő szövegéből nem érthette meg József Attila Rilke alkotását.

Előjáróban elismerve, hogy én is csak a magam ugyancsak korlátozott érdeklődése szerint idézek neveket, hozzáfűzöm: József Attila világirodalmi helyének leírását nagyon esetlegesnek és töredékesnek tartom.

82 ■ A motívum eredetéről és alkalmazásáról lásd: Szigeti Lajos Sándor: „Virrasztok”. A megértés megértése. In: Kabdebó: *József Attila*, 46–52. old.

83 ■ *Die Worte des Herrn an Johannes auf Patmos*. Rilke: *Sämtliche*, 3. köt., 108. old. (A vers 1915-ből való).

84 ■ Kompendiumról lévén szó, itt is lemondok arról, hogy minden szintagmának megadjam a referenciáját. A leírásban figyelembe vettem az iskola két képviselőjének tanulmányát is. Hansági Agnes: *Diszkusszió-nélküli vita: néma-játék. A Klárisok-vita mint hatástörténeti paradigma, illetve Lőrincz Csongor: Allegorizáció és jelcserélgetés József Attilánál*. In: Kabdebó: *József Attila*, 109–121. és 122–141. old.

85 ■ 1928. november 16., Vágó Mártának. In: Vágó: *József Attila*, 185. old.

86 ■ József Attila: Kosztolányi, 168. old., Tverdota: *Határolt*, 75–82. old. A sor az *Elégia*ban szerepel (II. köt., 175. old.).

87 ■ József Attila: *Ihlet*, 114–115. old.

ség letéteményese (lásd például a *Klárások* tipikus példáját); mint ahogy nem garantálja többé semmilyen mitikus referencia sem (ami például a *Téli éjszakát* megkülönbözteti távolról Vörösmartytól, közelebről *Az eltévedt lovastól*). Nincs olyan „lényeg”, amellyel (ahogy ugyancsak Babits lírája még példázza, de Kosztolányi már nem) az „Én” azonosulni tudna, hogy a verset rá koncentráva alkossa meg; miért is a szöveg fokozódó mértékben egy anorganikus kódot követve íródik (lásd a *Téli éjszaka* egyre kevésbé antropomorfi képeit), tisztán performatív értékű, amennyiben „szétszerelhetőnek és ismét összerakhatónak bizonyult szervetlen létesülések” intertextuális és kontingens alakzata (lásd a „szintagmák”, „az emblematisz mozsanatok” vagy éppen „a modulok” „nem identikus” visszatérését a különböző versekben).

Megismétlem: ennek a demonstrációnak (majdnem) minden megállapítását vitathatónak tartom. Úgy vélem, hogy József Attila fenntartotta a megjelenített elemek „viszony”-referenciáját – teoretikusan lásd a korai mondatot az univerzális *szintaktikáról*: „Az emberiség egész nyelvét meg kell tanulnom mondattanilag”,⁸⁵ meg amit a Kosztolányi-tanulmányban arról ír, hogy a „szóló” „képzelete” felidéz bennünk a „pompás, részvételen és derült” költőt, és akkor aztán például azt a képét: „Egy vaslábasban sárga fű virít”, amelyet Tverdota részben hasonló megfontolásból tart egész különlegesnek);⁸⁶ miként ha, ahogy a kezdetben idéztem Ignótus Páltól, *meghökkenő* módon változtatta gondolati tartalmait és ezzel én-identitását, egyfajta tartalmat, egyfajta identitást mindig állított, ha másképp nem, akkor elvesztésének tematizálásával – ha provokálni akarnék, megkockáztatnám, hogy ez a spekulatív viszony diskurzus és életrajz között végül erősebben és bizonyára egzisztenciálisabban referenciális, mint akár Petőfi vagy Victor Hugo eseménytörténetileg gyakran jól verifikálható költészetében. Leghatározottabban pedig azt vitatom el, hogy József Attila teoretikus fejtegetéseiben is, poétikai gyakorlatában is az egyedi alkotás egységének decentralizálására törekedett volna, ez nyilván a doktrína kényszerű következtetése – műformája nyilvánvalóan nem akként „organikus”, mint Coleridge-é (akire ez a kategória visszamegy) vagy Baudelaire-é (aki az európai lírában tökélyre vitte), de a „nyelvi-mediális” „kontingenciának” még az avantgárd verziójától is eltávolodott, nemhogy Poundhoz kötné bármi hasonlóság. E legutolsó pontot annyira fontosnak tartom, hogy legalább egy ellenérvet röviden megfogalmazok: a képvilág anorganikus természetűe egyáltalán nem jelenti feltétlenül a struktúra anorganikus jellegét. Baudelaire *Őszi ének I. (Chant d'automne I.)* című versét minden elemzés az organikus költemény mintapéldajaként elemzi, pedig a szöveg az élő „fa” következetes és brutális defigurációjára épül („tönk” – „faág” – „bitó” – „torony” – „faltörő kos” – „koporsó”); *nota bene*, a paradigmaváltás iskolájából is van József Attila-elemzés, amelyik végzetlenül szigorúan megszerkesztett szöveget mutat be.

De még inkább megismétlem: ez az új olvasat feltétlenül koherens, és minden szempontja feltétlenül az alkotás lényegét érinti. Egyelőre azonban nem lehet valójában megítélni az értékét, mert hiszen csak programatisz, illetve csak részleteket tárgyal. Szükséges lenne, hogy valaki nekiüljön, és ennek az elméletnek az alapján az egész életművet elemezze, a *Kedves Jócó* verstől addig a szintagmáig, hogy „másoknak remél”, teszem azt, egy legalább olyan méretű tanulmányban, mint Paul de Man portréi. Én mindenesetre nagy érdeklődéssel fogom olvasni.

KÓDA

Befejezésül talán valami kiegyenlítő bölcsességet kellene írnom – de hát miként ez jól kiderült, ehhez nincs tehetségem. Inkább idézem még egyszer József Attilát, ugyanazt a tanulmányt, ahol a „tapéta” képe szerepel, amelyet (tudomásom szerint) egyik táborból se idéztek még, talán, mert egyiknek se jött *elég* jól. Néhány bekezdéssel korábban József Attila a „műalkotásban” „fellelhető” „törvényes véletlen[ről]” elmélkedik, és példaként *A Karamazov testvéreket* említi.⁸⁷ Tudomásom szerint erre se hivatkozott még senki – holott soha különösebb és soha pontosabb példát. Nyomatékosítom: nem, mondjuk, a *Don Quijotét* említi, vagy a *Tom Jonest*, vagy a *Vörös és feketét*, vagy a *Háború és békét* – hanem azt a regényt, amelynek minden epizódját valóban végletesen szigorú világtörvény szabályozza, de ez a törvény a következő gyilkosság, és tágabban a Gonosz uralmának átláthatatlan törvénye. Annak, aki belegondol ebbe a példába, rá kell döbennie, hogy van még mit megértenie József Attila életművében. □